

Təhminə Rəhimova, Ağcaxanım Qasımlı Eyyvazova ³⁶
TOPONİMLƏRİN LİNGVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən onomastik leksikanın, xüsusilə toponimlərin araşdırılması, tədqiq olunması xalqların tarixi keçmişinin, başqa mədəniyyətlərlə təmasının öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Toponimika –yeri,coğrafi adları; toponimləri, onların mənasını, quruluşunu, mənşəyini və yayılma sahəsini öyrənir. Hər bir ərazidəki toponimlərin məcmusu onun toponimiyasını təşkil edir. Azərbaycan toponimiyasının əsas fondunu Azərbaycan (türk) mənşəli adlar təşkil edir. Azərbaycanda qədimdən başlayaraq, hun, bolqar, suvar, peçeneq, xəzər, qıpçaq, oğuz-səlcuq və monqol qaydalarının, habelə İber-Qafqaz, İran, ərəb və s. xalq adları ilə bağlı toponim layları aşkara çıxarılmışdır.

Toponimlərin aşağıdakı növləri müəyyənləşdirilmişdir:

Aqronim— meydan adları ;

Antrotoponim - şəxs adlarından törəmiş coğrafi adlar;

Astionim -şəhər adları;

Drinonim- meşə adları;

Dromonim- nəqliyyat yollarının adları

Hidronim- çay adları;

Qodonim - küçə adları;

Oykonim - yaşayış yeri adları;

Oronim -dağ adları ;

Urbanonim - şəhəriçi obyekt adları;

Makrotoponim - böyük coğrafi adlar;

Mikrotoponim- kiçik coğrafi adlar

Toponim materik və okeanların, ölkələrin və coğrafi bölgələrin, şəhər və küçələrin, çay və göllərin, təbiət obyektlərinin və bağların adıdır. Toponimlərin kökü və məzmunu, tarixi kökləri və əsrlər boyu dəyişməsi, coğrafi obyektlərin adlarının yazılması xüsusi elm – toponimika tərəfindən öyrənilir. Toponimlər mənsub olduğu xalqın dilini, tarixini, etnogenezini, milli mənsubluğunu, coğrafi sərhədlərini əks etdirən çox dəyərli mənbədir. Toponimlərdə tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, assimilyasiyası, əhəlinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğuliyyəti öz əksini tapır. Müxtəlif dil materiallarına istinadən formalaşan onimlərin tədqiq olunması mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq, T.Əhmədov yazır: “Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır” (1,22).

Məsələn,

Qarabağ –Azərbaycanımızın qədim yaşayış məskəni

Qarabağ-toponimini təhlil edən bir qrup dilçilərin qənaətinə görə bu oykonim qara (böyük mənasında) və bak (qədim türk dillərində el / tayfa / soy mənalarında) sözlərindən təşəkkül tapmaqla, böyük tayfa / böyük soy / böyük el mənalarını bildirir. Göründüyü kimi Qarabağ toponiminə hansı aspektdən yanaşılırsa yanaşılın o, türk mənşəlidir. Bu yaşayış məskəninin etimologiyası, aparılan arxeoloji qazıntılarda aşkar edilmiş tapıntılar bu diyarın türk yurdu olduğunu təsdiqləyir.

Şuşa-

Qarabağın incisi heç şübhəsiz “Kiçik Paris”, “Azərbaycanın musiqi beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası” adlandırılan Şuşa şəhəridir. Şuşa toponimi haqqında bir çox mülahizələr mövcuddur. Belə ki, Şuşa toponiminin mənşəyi haqqında ən geniş yayılmış mülahizə şiş sözündən törəmiş olmasıdır. Şiş sözü dik, iti uclu zirvə deməkdir. Daha sonra bu söz Şuşa formasını almışdır. Bu mülahizənin tərəfdarları Şuşa şəhərinin bu cür adlandırılmasının onun coğrafi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Belə ki, Şuşa şəhəri coğrafi baxımdan Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində dəniz səviyyəsindən ortalama 1420 metr yüksəklikdə yerləşir. Ərazisi dağlıq olmaqla ən böyük zirvəsi 2725 metrlik Böyük Kirs dağıdır, həmçinin Keçəldağ aşırımı da buradadır.

Cəlilabad rayonu- Cəlilabad rayonu 8 avqust 1930-cu ildə Astraxanbazar adı ilə təşkil edilmişdir. 2 iyul 1967-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin şərəfinə Cəlilabad adlandırılmışdır. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı (Böyük Britaniya, İngiltərə)adadır. İngiltərə-Bəzi mənbələrə əsasən, İngiltərə sözünün kökü "İng"dir. Bu söz isə qədim Türk dilindən "qənimət", "hədiyyə" olaraq tərcümə edilir. Üzərinə isə "land" sözünü əlavə etdikdə, "qənimət alınmış torpaq", "hədiyyə torpaq" mənaları üzə çıxır.

Londinium -tarixi mənbələrə əsaslanaraq London –qədim romalılar tərəfindən Temza çayının sahilində salınıb. Dəqiq mənası məlum deyil. The etymology of the name *Londinium* is unknown. Following Geoffrey of Monmouth's pseudohistorical *History of the Kings of Britain*, it was long published as derived from an eponymous founder named Lud, son of Heli. There is no evidence such a figure existed. Instead, the Latin name was probably based on a native Brittonic place name reconstructed as **Londinion*. Morphologically, this points to a structure of two suffixes: *-in-jo-*. However, the Roman *Londinium* was not the immediate source of English "London" (Old

³⁶ Heydər Əliyev adına Hərbi İstitut tehminerahimova@mail.ru

English: *Lunden*), as *i*-mutation would have caused the name to have been *Lyndon*. This suggests an alternative Brittonic form *Londinion*; alternatively, the local pronunciation in *British Latin* may have changed the pronunciation of *Londinium* to *Lundeiniu* or *Lundein*, which would also have avoided *i*-mutation in Old English. The list of the *Cities of Britain* included in the 9th-century *History of the Britons* precisely notes London in *Old Welsh* as *Cair Lunden* or *Lundein*. The pronunciation of *Londinium* in English is /lʌnˈdɪniəm/

Trafalgar Square- Trafalgar Meydanı. Meydan öz indiki adını 1805-ci ildə Britaniya və Fransa donanmaları arasında baş verən və ingilislərin zəfəri ilə başa çatan Trafalgar döyüşünün şərəfinə almışdır. Əvvəlki adı "Kral IV Vilyam Meydanı" olsa da, memar Corc Ledvel Teylorun təklifinə əsasən Trafalgar meydanı adlandırılmışdır. İngilis donanmasına admiral Nelson başçılıq edirdi. Meydanın mərkəzində aşağıdan dörd aslan heykəli ilə əhatələnmiş və yuxarısında admiral Horatio Nelsonun heykəli olan 51 metr hündürlüyündəki Nelson sütunu yerləşir. Sütunun ətrafında iki böyük fəvvarə vardır. "The square is named after the Battle of Trafalgar, a British naval victory in the Napoleonic Wars with France and Spain that took place on 21 October 1805 off the coast of Cape Trafalgar, southwest Spain, although it was not named as such until 1835. The name "Trafalgar" is a Spanish word of Arabic origin, derived from either *Taraf al-Ghar* (cape of the cave/laurel) or *Taraf al-Ghar* (extremity of the west)." Trafalgar Square is owned by the King in Right of the Crown and managed by the Greater London Authority, while Westminster City Council owns the roads around the square, including the pedestrianised area of the North Terrace. The square contains a large central area with roadways on three sides and a terrace to the north, in front of the National Gallery. The roads around the square form part of the A4, a major road running west of the City of London. Top of Form Kulturologiya tarixi müxtəlif cəmiyyətlərdə və ictimai-iqtisadi formasiyalarda mədəni həyatı öyrənir, əsas mədəni-tarixi tiplərin nailiyyətlərini və xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa səy edir. Kulturoloqların mühüm vəzifəsi isə ən uzaq keçmişdə yaşamış insanların mədəni həyatını və qloballaşan müasir dövrün sosial-mədəni tendensiya və proseslərini düzgün və hərtərəfli təhlil etməkdir. Qeyd edək ki, kulturologiyanın obyektləri canlı insanlar, mədəniyyətin yaradıcı və daşıyıcıları, həmçinin mədəni hadisələr, tarixi abidələrin öyrənilməsindən ibarətdir.. Kulturologiya bir elm kimi XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Onun yaranmasında ABŞ kulturanthropoloqu və kulturoloqu Lesli Alvin Vayt (1900–1975) xüsusi rol oynamışdır.

Lesli Alvin Vayt öz nəzəriyyəsini "Kulturologiya" adlandırmışdır. Lesli Alvin Vaytın bu elmi tədqiqatı "insan və kulturologiya" anlayışlarını əhatə etdiyindən kulturologiya elmi dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Kulturologiya ümumbəşəri və milli mədəni proseslərin obyektiv qanunauyğunluqlarını, insanların maddi və mənəvi həyatının mühüm hadisələrini özündə ehtiva etdiyi halda, kulturologiya tarixi elmin keçdiyi yolu tədqiq edir, kulturoloji fikrin inkişaf mərhələlərini təsnif edir, müxtəlif elmi istiqamətlərə aid kulturoloji nəzəriyyə və müddəaları ümumiləşdirir.

Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlərə tədqiqatçılar müxtəlif cür yanaşırlar. A.Qurbanov yazır: "Dilimizdə mürəkkəb – analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Onomastik vahidlərin bu yolla əmələ gəlməsinə dair Azərbaycan dilində çox müxtəlif dil fiqurlarına rast gəlinir. Özü də bu onomastik dil hadisəsi bütün xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir" [4, 391.] "Ümumtürk leksikasına daxil olan toponimlərin çoxu birinci və ikinci növ birləşmələr əsasında yaranmış mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Toponim olan mürəkkəb sözün birinci tərkib hissəsi obyektivləşmə hadisəsinə uğramayan isim olduqda isə həmin mürəkkəb söz ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmış olur. Bu zaman nomenklatur termin kimi çıxış edən dağ, çay, göl və s. kimi sözlər ilkin, yaranma zamanı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişlər. Sonralar həmin şəkilçilər sıradan çıxmışlar" [5,11]. Maraqlıdır ki, mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin topoformantları və eləcə də onların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran II komponentlər – topoformantlar, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur. I komponent isə əsasən isim və sifətlər, çox az hallarda saylar və substantivləşən başqa sözlərlə ifadə olunur [6,22]. Azərbaycanın makrotoponimlər sistemində mürəkkəb söz quruluşlu bir sözdən ibarət toponimlərə Göyçay, Qaraməryəm, Bozdağ, Ağarəhimoba, Kürkəndi, Dayıkənd, Qarabaqqal, Qarabağlar, Qarayazı, Qaraxıdır, Qızılağac, Cırqurd, Yanardağ, Beşqardaş, Yekəxana, Yeniərx,

Yenikənd, Kürdəşaban və s. toponimləri göstərmək olar. Mürəkkəb söz quruluşlu bu nümunələri iki qrupa ayırmaq olar: a) sırf sintaktik yolla yarananlar; b) sintaktik və qismən morfoloji yolla yarananlar. Birinci formada yaranan onomastik vahidlərdə ancaq sintaktik vasitələrdən istifadə olunur. Buna görə də belə linqvistik model sırf sintaktik yolla sözyaratmadır [5. s.393-399]. Modeldə mürəkkəb sözün tərkibindəki komponentlər sadə sözlərdir və onlar birləşərək mürəkkəb söz quruluşlu toponim yaratmışlar. Məsələn: Dayıkənd→dayı+kənd, Göyçay→göy+çay, Qaraməryəm→qara+Məryəm, Bozdağ→boz+dağ, Qarabaqqal→qara+baqqal, Qarayazı→qara+yazı, Qaraxıdır→qara+Xıdır, Qızılağac →qızıl+ağac, Cırqurd→cır+qurd, Beşqardaş→beş+qardaş, Yekəxana→yekə+xana, Yeniərx→yeni+ərx, Yenikənd →yeni+kənd, Kürdəşaban→kürd+Şaban, Məlikənd→Məlik+kənd, Alıkənd→Alı+kənd və s. İsmi birləşmələrin tarixi aspektdə tədqiqi göstərir ki, onların əmələgəlmə üsul və qaydaları ilə müasir dildə yaranma üsulu arasında ciddi bir fərq yoxdur. Qanuna- uyğun inkişaf prosesi onların bütün sahələrində öz ifadəsini tapmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ismi söz birləşmələrinin bəzən şəkli cəhətdən oxşarlığı, mənaca birinin digərinin yerində işlənməsi halları da olmuşdur. Zaman keçdikcə belə oxşarlıq itmiş, şəkilçilərin yerində işlənməsi, dəqiq şəkil alması həmin birləşmələrin mənə dəqiqliyinə də səbəb olmuşdur.

Cöğrafi obyektlər ölçüsündən asılı olaraq makro anlayışlar və ya mikrotoponimlər adlandırıldıqda, torpağın ərazi xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı ən çox maraq doğurur. Mikrotoponimlər relyef və relyefin, eləcə də kiçik cöğrafi

obyektlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin fərdi adlarıdır. Onlar yan-yana yaşayan xalqın və ya millətin dili və ya ləhcəsi əsasında formalaşır. Mikrotoponimlər çox hərəkətli və dəyişkəndir, lakin, bir qayda olaraq, dialektin, dialektin və ya dilin coğrafi yayılması ilə məhdudlaşır. Makrotoponim, ilk növbədə, təbii və ya təbii və ya sosial-inzibati vahidlərin insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan böyük isimdir. Bu qrupun əsas xüsusiyyətləri standartlaşdırma və sabitlik, eləcə də istifadə genişliyidir. Müxtəlif toponimlərə nəzər salaq

Amerika - Qərbi yarımkürəsində yerləşən qitənin adı.. O, Şimali və Cənubi Amerika qitələrinə bölünür. Qitə Xristofor Kolumbun 1492-ci il səfərindən əvvəl yerlilər tərəfindən bir çox adlara malik olmuşdur. O tarixdən sonra gələn əcnəbilər isə qitəni *Amerika* adlandırdılar. Ümumi olaraq, *Amerika* adının XVII əsrdə, bu iki qitədə tədqiqatlar aparmış İtaliya səyyahı Amerigo de Vispuçinin adı ilə bağlı olduğu da qeyd olunur.. Buna baxmayaraq, bəzi tarixşünaslar müxtəlif açıqlamalar da irəli sürüblər. Ankara - *Türkiyə Cümhuriyyətinin* paytaxtı, *İstanbuldan* sonra ölkənin ən böyük ikinci şəhəridir. Ankara şəhərinin adı tarix boyu dəfələrlə dəyişmişdir. Şəhər, *frigiyalılar*, *qalatiyalılar* və qədim romalılar tərəfindən mənası gəmi lövbəri olan *Ἀγκυρα* (Qədim yunan dilində *Anqira* və *Ankira* olaraq tələffüz edilir) olaraq adlandırıldı; bu ad *latin əlifbası* ilə qərb mənbələrində Ankyra və Ancyra olaraq yazılmışdır. *Ankara şəhəri*, ərəb mənbələrində "Bəldəyi-əl Səlasil", "Məmuriyə" və "Mə'muriyə-i Səlasə" olaraq yazılmışdır. Qədim yunan dilində "Anküra" olaraq tələffüz edilən şəhər adı ərəblər tərəfindən qorunub saxlanmışdır.. **Albaniya (Balkanlar)** *Balkan* yarımadasında yerləşən Albaniya dövlətinin adının etimologiyası da mübahisə mövzudur. Belə bir fikir var ki, toponim, *illiriya tayfalarından* birinin adı olan "*albanoi*" etnonimindən yaranmışdır. Qarlı Albaniya dağlarına görə, ölkənin adı pro-Hind-Avropa mənşəli olan və "*ağ*" anlamını verən *albho- kökü əsasında yaranmışdır.

References

1. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984
2. Ey dünya insanları hepiniz türksünüz, Gene D. Matlock,
3. Marie Henri d'Arbois de Jubainville "Etymology of London"
4. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II c., (2 cildə), Bakı: Nurlan, 2004
5. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
6. Гаджиева Н.З. Основание пути развития синтаксической структуры тюркских языков. АДД, Москва: Наука, 1976,

Açar sözlər: xalq mədəni məna qədim materik milli

Ключевые слова: народ культурный значение старинный материк национальный

Key words: people cultural meaning aincient continent national

Resume

Toponymy, toponymics, or toponomastics is the study of *toponyms* (proper names of places, also known as place names and geographic names), including their origins, meanings, usage and types. Toponym is the general term for a proper name of any *geographical feature* and full scope of the term also includes proper names of all *cosmographical* features. In a more specific sense, the term *toponymy* refers to an inventory of toponyms, while the discipline researching such names is referred to as *toponymics* or *toponomastics*. Toponymy is a branch of *onomastics*, the study of proper names of all kinds. A person who studies toponymy is called *toponymist*. The term toponymy comes from Ancient Greek: means 'place', and *onoma*, 'name'. The *Oxford English Dictionary* records *toponymy* (meaning "place name") first appearing in English in 1876. Since then, *toponym* has come to replace the term *place-name* in professional discourse among *geographers*. Toponyms can be divided in two principal groups: **geonyms** - proper names of all *geographical* features, on planet *Earth*. **cosmonyms** - proper names of *cosmographical* features, outside Earth. Various types of geographical toponyms (geonyms) include, in alphabetical order: **agronyms** - proper names of fields and plains; **choronyms** - proper names of regions or countries; **dromonyms** - proper names of roads or any other transport routes by land, water or air; **drymonyms** - proper names of woods and forests. **econyms** - proper names of inhabited locations, like houses, villages, towns or cities, including: **comonyms** - proper names of villages; **astionyms** - proper names of towns and cities.

РЕЗЮМЕ

Топоним- разряд *онимов*, обозначающих собственное название природного объекта на Земле или объекта, созданного человеком на Земле. Среди топонимов выделяются различные классы, такие как: *Оронимы* - названия поднятых форм рельефа (гор, хребтов, вершин, холмов); *Спелеонимы* - названия природных подземных образований; *Хоронимы* - названия любых территорий (областей, районов, государств); *Природные хоронимы* — названия географических областей *Административные хоронимы* - названия политических единиц и государств (*кратонимы*) *Урбанонимы* — названия внутригородских объектов; *Агоронимы* - названия площадей *Годонимы* - названия улиц; *Городской хороним*. Название географического объекта, употреблённое в функции приложения с родовыми географическими терминами *город, село, деревня, хутор, река* и т. п., согласуется с определяемым словом, то есть *склоняется*, если топоним русский, славянский или давно заимствован и освоен русским языком. Прикладным аспектом топонимики является практическая транскрипция иноязычных географических названий, одной из основных задач которой является нормирование форм написания и произношения топонимов, их унификация и стандартизация. Вопросами мировой стандартизации топонимов ведаёт *Группа экспертов ООН по географическим названиям*, которая раз в пять лет проводит *конференцию по стандартизации географических названий*. Правила унифицированной фиксации и адекватной передачи топонимов особенно важны в картографии, для почтовой связи, прессы и других средств массовой коммуникации.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova